

Giuseppe Maiello

Význam starostlivosti o ľudské pozostatky vo vybraných neapolských kostniciach

Abstrakt

Štúdia prezentuje vývoj a význam tzv. kultu chudobných duší v očistci, ktorý sa vyvíjal a čiastočne ešte pretrváva v podzemných priestoroch dvoch kostolov a v jednej kostnici v Neapole. Ide o novodobý kult mŕtvych spojený pravdepodobne s negatívnymi ekonomickými obdobiami typickými pre mesto Neapol, ktorý odporuje príkazom predstavených katolíckej cirkvi. Prístup ku štúdiu tohto fenoménu bude všeobecne antropologický s ohľadom na to, čo Claude Lévi-Strauss nazýval „implicitnou mytológiou“, t.j. mytológiou, ktorá existuje len na úrovni náčrtov a vedľajších naratív.

Kľúčové slová: ľudová religiozita - pohrebisko Fontanelle - očistec - Neapol

Abstract

The Meaning of Taking care of Human Remains in selected Neapolitan Ossuaries

The study describes the development and significance of the so-called Cult of the abandoned souls in Purgatory, which developed and still partly persists in the crypts of two churches and one ossuary in Naples. It is a modern cult of the dead, probably associated with the economic decadence typical in the city of Naples, which contradicts the commandments of the Catholic Church. The approach to study this phenomenon is generally anthropological, with regard to what Claude Lévi-Strauss called "implicit mythology", ie., a mythology that only exists on the level of drawings and subsidiary narratives.

Keywords: Popular religiosity - Fontanelle cemetery - Purgatory - Naples

Úvod

Existujú dve témy mimoriadneho antropologického významu týkajúce sa južnej časti talianskeho polostrova, veľmi príťažlivé, ale dodnes nevyriešené. Prvá z nich sa týka zvláštneho druhu posadnutosti vyvolanej - iba na úrovni predstáv - pavúčim uhryznutím, a nazýva sa tarantismo [tarantizmus]. Má prastaré korene a študovali ho počínajúc 17. storočím predovšetkým lekári a prírodovedci, neskôr od 19. storočia etnológovia a religionisti. Tarantizmus je všeobecne pokladaný za etnografický jav najviac skúmaný nielen v južnej oblasti Talianska, ale na celom polostrove.

Druhá téma je známa pod názvom Kult chudobných duší v očistci¹, ktorý sa dá časovo a miestne presne definovať, keďže spadá do obdobia od politického zjednotenia Talianska po koniec 60. rokov 20. storočia a týka sa len mesta Neapol, kde sa vyvinul a uchoval (oficiálne do 26. júla 1969) v podzemných priestoroch niektorých kostolov a v jednom veľmi veľkom osáriu.

Najdôležitejšími miestami tohto kultu boli kostoly Santa Maria delle Anime del Purgatorio ad Arco (prekl: Sv. Mária duší v očistci), Sant'Agostino Maggiore, bazilika San Pietro ad Aram a takzvaný cintorín Cimitero delle Fontanelle.

Spomedzi miest, kde sa praktizoval kult chudobných duší v očistci v historickom centre Neapola, najdôležitejšia a najznámejšia je kostnica Fontanelle, vo štvrti Sanità, označovaná ako pohrebisko len z teologických dôvodov, aj preto, že sa nachádza na území, ktoré od gréckych čias bolo cintorínom celého Neapola (Capasso 1905: 111; por. tiež Licciardo 2008). Ide o rozľahlý lom zabierajúci asi 3000 štvorcových metrov a celý vyhlíbený do neapolského žltého tufu. Táto hornina pokrýva takmer celé mesto a po storočia ju používali ako materiál na výstavbu neapolských domov.

Chýbajú priame dôkazy o tom, kedy sa lom začal používať na pohrebne účely. V dôkladnej dokumentácii, ktorú nám odovzdal Salvatore de Renzi o morovej epidémii v Neapole roku 1656 (de Renzi 1867), niet žiadnej priamej zmienky o možnom využití Fontanelle ako pohrebiska pre mŕtvych následkom moru. Dá sa však predpokladať, že keď v júni toho roku v Neapole zúrila hrozná epidémia a všade sa hľadali priestory, kam uložiť mŕtve telá, ktoré sa hromadili v domoch, na uliciach, v nemocniciach a lazaretoch, aj lom vo Fontanelle mohol byť využitý na podobné účely, keďže sa nachádzal za hradbami a neďaleko lazaretu San Gennaro, jedného z najväčších v meste (por. De Renzi 1967: 67; Nappi 1989: 15).

Ďalšia mimoriadna udalosť týkajúca sa s veľkou pravdepodobnosťou lomu Fontanelle bol hladomor, ktorý zasiahol Neapolské kráľovstvo roku 1764 aj samotné jeho hlavné mesto (Botti 1990: 96). Jeho následkom *Terresante* – to jest tá časť podzemných posvätných priestorov v kostoloch, kam sa ukladali mŕtve telá, aby sa rozložili pred ich definitívnym pohrebom – už nemohli pre nadmerné množstvo prijať ďalšie pozostatky, iba ak na niekoľko hodín. Preto mŕtvoly čo najskôr exhumovali a prenášali na iné miesta, medzi iným zrejme aj do lomov.²

Lom Fontanelle plnil funkciu kostnice aj v rokoch 1836-37, keď Neapol postihla epidémia cholery, ktorá oficiálne spôsobila smrť 15 000 ľuďom (Forti Messina 1976: 336)³. Odhliadnuc od mŕtvych zo

¹ Po taliansky: *Culto delle anime pezzentelle*.

² Telesné pozostatky prenášali v noci hrobári bez upovedomenia pozostalej rodiny. Tento prístup neapolských hrobárov, ktoré pretrváva po zvyšok 18. storočia, potvrdzuje neapolský etnograf a archeológ Andrea de Jorio (1835: 17).

³ Pamätná tabuľa na hlavnom cintoríne v Poggioreale však udáva 18 000 mŕtvych pochovaných len na tomto cintoríne (por. D'Ambra 1845: 39).

štvrte Sanità, ktorých bolo oficiálne 945 (tamže),⁴ nepredpokladáme, že vtedy došlo k masovému presunu mŕtvol do lomu. Na pamäť tejto dramatickej epidémie a smutnej úlohy, ktorú počas nej zohrali lomy, pri príležitosti oficiálneho otvorenia kostnice roku 1872 bola odhalená pamätná tabuľa (Civitelli 2012: 18).

Medzitým starý lazaret San Gennaro, od roku 1669 premenený na nemocnicu, sa od roku 1726 stal aj útulkom pre chudobných (D'Ambra 1845: 47). Nevieme odkedy presne, v každom prípade v priebehu 18. storočia (Carnevale 2008: 538-539) sa ustálil zvyk, že starší obyvatelia tohto útulku kráčali v pohrebných sprievodoch, ktoré prechádzali ulicami mesta. Upútava najmä opis jedného charakteristického znaku, ktorý niesli chudobní zo San Gennara sprevádzajúci mŕtvych: znak lebky (D'Ambra 1845: 48).

Okrem čerstvých spomienok na cholery v Neapole a pokračujúce smútočné sprievody chudobných z útulku San Gennaro existujú ešte dva ďalšie prvky akcentujúce trúchlivú skutočnosť v hlavnom meste tohto umierajúceho kráľovstva.

Jeden z nich nájdeme v Napoli sotterranea [podzemnom Neapole], čo je podzemný labyrint na mnohých miestach ústiaci do antických gréckych alebo rímskych hrobiek, kam je možný prístup z takmer všetkých pivníc alebo všetkými príklopmi v prízemných priestoroch historického centra mesta (por. Piedimonte a Scognamoglio 2008).

Druhým prvkom je stará pieseň, ktorá sa práve na sklonku Kráľovstva oboch Sicílií stala v dnešnom slova zmysle hitom. Ide o pieseň *Fenesta ca lucive* [Okno, ktoré svietilo] kombinujúcu morbidnosť a smútok s hudbou, ktorá ešte dnes vie dojať, pretože ona mohla byť jedným z podnetov, ktorý v okamihu politického pádu hlavného mesta dal vzniknúť novému kultu.⁵

Kult

Nie je možné stanoviť, kedy presne sa Neapolčania začali zhromažďovať každý pondelok v osáriu Fontanelle a v podzemných posvätných miestach viacerých kostolov historického centra Neapola, kde sa vystavovali lebky a ďalšie ľudské kosti. Vieme však, že Neapol zasiahli ďalšie dve pohromy. Prvou bol príchod Garibaldiho oddielov do mesta 7. septembra 1860. Je pravda, že neapolskí liberáli ich uvítali ako víťazov, ale pre zvyšok mesta to bol v podstate šok.⁶ Okrem straty statusu starobylého hlavného mesta

⁴ Medzi nimi bol s veľkou pravdepodobnosťou aj básnik Giacomo Leopardi, ktorého úmrtný list objavili v záznamoch kostola Chiesa dell'Annunziata a Fonseca (Stanzione 1983: 60). Ide o kostol vo štvrti Stella, ktorého časťou je stará časť mesta Sanità, v susedstve domu, kde Leopardi strávil posledné chvíle svojho života.

⁵ V jednej z kľúčových viet nachádzame explicitnú výzvu udržiavať vždy zažaté svetlo pri hrobe mŕtveho. Keď sa v 70. rokoch 19. storočia rozvinie kult chudobných duší v očistci, jednou z jeho charakteristík bude práve udržiavanie rozsvietených svetielok pri lebke osvojenej „duše“.

⁶ Názory sa, pochopiteľne, rozchádzajú v závislosti od hľadiska. Monarchistický opis vstupu garibaldiovcov do Neapola, podaný formou

Neapol necelých päť rokov po politickom páde, uprostred hospodárskej kalamity spojenej s pripojením oboch Sicílií k Taliansku, postihla nová epidémia cholery (Tognotti 2000: 221 a nasl.). K prepuknutiu kultu chudobných duší v očistci zrejme došlo v týchto chvíľach zúfalstva.

Je isté, že koncom 60. rokov, najneskôr však začiatkom 70. sa istý kanonik menom Gaetano Barbatì rozhodol usporiadať uložiť kosti a v tejto práci mu veľmi pravdepodobne pomáhali ženy zo štvrte Sanità.⁷ V marci 1872 cintorín Fontanelle otvorili verejnosti a kľúče uložené dovtedy na radnici dostal farár štvrte Materdei. Vďaka kanonikovi Barbatimu a kardinálovi Sistovi Riariovi Sforzovi bola založená dobročinná ustanovizeň na podporu zosnulým vo Fontanelle „...využívajúc ako improvizovaný kostol prvý lom, z ktorého boli vypratane kosti s účinnou pomocou ľudu...“. 13. mája 1877 sa na cintoríne slávnostne konalo prvé náboženské zhromaždenie za prítomnosti kardinála Sforzu, ktorý sa zúčastnil aj na procesii nasledujúcej po tomto obraze ľútosti a uzmierenia (Sola 1996: 22-23).

Takže počnúc 70. rokmi 19. storočia sa obyvatelia Neapola smeli slobodne a láskyplne obracať na duše v očistci.

Vo Fontanelle sa rituál odohrával nasledovným spôsobom. Najprv osoba rozhodnutá oddať sa kultu mala sen, v ktorom mu nejaká duša ukázala miesto, kde sa presne v osáriu nachádza. Táto osoba potom išla do kostnice – čiže na cintorín, ako sa už vtedy toto miesto označovalo – tam ukázala na lebku duše zjavenej vo sne, očistila ju, vyleštila, položila na bielu šatku a skrášlila svetielkami a kvetmi. Starostlivosť o lebku Neapolčania označovali slovom „*refrisco*“, teda osvieženie (duše anonymného zosnulého), čiže osvieženie od ohňa v očistci, či už vnútorného alebo podobného ohňa skutočnému.

Okamih polozenia lebky na šatku bol pokladaný za akt jej výhradnej adopcie konkrétnou osobou a nikto iný si ju už nemohol osvojiť. Na krk lebke sa zavesil ruženec a ak vzťah pokračoval úspešne, lebka dostala aj mäkký vysoký vankúš často ozdobený výšivkami a čipkami a tiež akýsi drevený domček, do ktorého sa mohla uchýliť. Domček bol veľmi podobný na rímske kamenné pohrebné schránky obsahujúce reliéf alebo urnu zosnulého, ktoré Neapolčania dobre poznali, keďže sa nachádzali v priestore pod schodišťom mnohých domov v centre, najmä vo štvrti Sanità. Každá lebka mala jednu lampičku alebo stále zažatú sviečku. Osoba, ktorá si lebku adoptovala, ju nežne hladkala.

Okrem týchto opatrení materiálneho charakteru osvieženie spočívalo hlavne v modlitbách venovaných duši anonymného zosnulého. Išlo predovšetkým o modlitbu Odpočinutie večné, daj im, Pane (*Requiem Aeternam*) recitovanú po taliansky alebo v makarónskej latinčine. Na odplatu sa od duše žiadali rady, príhovor či dokonca

priameho autorovo svedectva, uverejnil kaplán bourbonského vojska Giuseppe Buttà (1883).

⁷ Spôsob uloženia kostí je podobný ako v ostatných súdobých talianskych kostniciach, to znamená, že kosti sú uložené pozdĺž múrov a usporiadané podľa typu kostí: osve sú lebky, osve stehenné kosti, osve píšťaly.

konkrétne zázračné svedectvo, ako napríklad ukázať vo sne víťazné čísla lotérie.⁸

Rituál bol rovnaký vo všetkých kostniciach v meste, hoci krypty a podzemné priestory kostolov boli oveľa menšie ako lom Fontanelle.⁹ Okrem toho v každej kostnici sa nachádzali zvláštne lebky predstavujúce mimoriadne osobnosti s mimoriadnymi vlastnosťami, rozpoznateľné všetkými účastníkmi kultu nielen podľa tvaru kosti, ale aj vtedy, keď sa niekedy zjavili vo sne Neapolčanom v odeve, ktorý – ako predpokladali – tieto osobnosti nosili zaživa. Ich mená sú uchované nielen v pamätiach posledných účastníkov kultu, ale aj ich priamych potomkov, ktorí v detstve počuli rozprávanie svojich rodičov cestou do osária. Ide o Mladomanželov, Snúbencov, Deti, Mníšky, Námorníkov a Vojakov. Vždy sa tam nachádzala lebka Panny a lebka zvaná Doktor, ktorá mala schopnosť uzdravovať v záhrobí. K najznámejším lebkám patrili *Fratello Pasquale* (Brat Pasquale), mladá nevesta menom *Lucia*,¹⁰ ktorú však nájdeme iba v kostole Santa Maria delle Anime del Purgatorio ad Arco, vo Fontanelle je to lebka zvaná *Donna Concetta* (pani Concetta, známa aj ako potiaca sa hlava) a predovšetkým lebka *Capitano* (Kapitána), čo je neapolská verzia ducha legendárnej osobnosti známej v literatúre a hudbe pod menom Don Giovanni (por. De Simone 2007). Podľa účastníkov kultu duše posledne menovaných osobností mali vyššiu moc ako ostatné. Napríklad Kapitán, ak chcel, mohol si odviesť do sveta mŕtvych človeka, ktorý „mu neprejavil úctu“.

Účasť ľudu bola obrovská. Iniciátormi kultu boli najmä ženy, no nie výlučne. Prekvapujúca je ale skutočnosť, že po takmer sto rokov kult nevzbudil mimoriadny záujem vedeckej obce. Pravdepodobne skôr ako o nezaujem išlo o istú podriadenosť voči katolíckej cirkvi, ktorá, ako sa zdá vzhľadom na vyššie uvedené, oficiálne zaštitila kult. Až v 90. rokoch, mnoho rokov po cirkevnom zákaze praktizovať kult chudobných duší v očistci, keď už sa udržali len jeho chabé zvyšky, sa uskutočnil prvý etnografický výskum pod vedením profesionálneho antropológa Marina Niolu (1997) a o niekoľko rokov neskôr ďalší výskum zasa vedený Niolom s účasťou jeho žiakov z Laboratória sociálnej antropológie Inštitútu sestry Orsoly Benincasa v Neapole (Niola 2003).

Prvé pokusy zrušiť kult chudobných duší v očistci spadajú do októbra 1950, keď na stránkach liberálneho rímskeho denníka *Il giornale d'Italia* vyšli dva články požadujúce okamžité uzavretie lomu Fontanelle, ako aj všetkých miest v Neapole, kde sa tento kult slávil. 29. októbra toho istého roku arcibiskupský úrad v Neapole prostredníctvom svojich novín *La croce* obraňoval jednak označenie

⁸ Požiadavka víťazných čísel lotérie najviac navádzala k záveru o silnom pohanskom vplyve na neapolský kult chudobných duší v očistci (De Matteis 1997: 31). Skôr ako o pohanstve by však bolo správnejšie hovoriť o animistickej idei stále živej medzi Neapolčanmi, ktorá v období, keď sa venovali starostlivosti o duše, našla svoje plné vyjadrenie.

⁹ Jediný rozdiel zistil neapolský antropológ Marino Niola (1994: 97), podľa ktorého duša sa ukazovala vo sne osobám, čo si prisvojili lebku v kostole San Pietro ad Aram, až potom, čo sa tieto osoby začali o ňu starať.

¹⁰ Podľa autora tohto textu má priamy súvis s vyššie uvedenou piesňou *Fenesta ca luciva*.

„cintorín“ pre Fontanelle proti termínu „kostnica“, keďže „miesto určené na uchovávanie telesných pozostatkov katolíkov sa nazýva cintorín“, jednak obraňovala samu skutočnosť, že veriaci sa starajú o kosti (Civitelli 2014: 25-28). Kúria ale tiež uznala, že nevyklučuje prítomnosť čarodejníc a veštíc vo Fontanelle hľadajúcich prášok z kostí na obradných miestach, no zverila ich potrestanie občianskemu úradu, ktorý bol, ostatne, majiteľom lomu. Istú nevôľu arcidiecézna kúria prejavila aj voči osobám požadujúcich od lebiek čísla do lotérie.

Čo sa týka verejnosti, zdalo sa, že kúria umlčala kritikov. V skutočnosti však problém pre cirkev pretrvával a musel byť nejakým spôsobom vyriešený.

Rozhodnutie o zákaze kultu chudobných duší v očistci padlo o 17 rokov neskôr 26. júla 1969 a prijal ho vtedajší neapolský arcibiskup Corrado Ursi po prieskume, ktorý vykonal cirkevný súd a v ktorom sa zdôrazňuje skutočnosť, že z katolíckeho hľadiska dlhodobý kult telesných pozostatkov je prípustný iba v prípade svätých oficiálne uznaných cirkvou, a nie voči anonymným kostiam.¹¹

Návštevníkom cintorína Fontanelle a iných kultových miest bol fakticky zakázaný priamy styk s kosťami mŕtvych. Napriek radikálnemu zneniu arcibiskupského rozhodnutia došlo k výnimkám, napríklad v kostole San Pietro ad Aram, kde ústup kultu bol menej traumatický.

Jedna z mojich respondentiek priznala, že dlho plakala kvôli strate kontaktu so svojou dušou v očistci. Ďalšia respondentka povedala, že jej sestra „prepadla zúfalstvu“. Celkovo ale všetci moji traja respondenti, s ktorými som sa stretol v júli a októbri 2014, si na zákaz spomínali ako na skutočnosť, ktorú bolo treba akceptovať, „pretože to povedala cirkev“. Mužský respondent vrazil, že zákaz mal na svedomí niekto, kto robil „zakázané veci“, čím nepriamo potvrdil prítomnosť „veštkýň“ v areáli Fontanelle. Až do zásahu kúrie si však myslel (v tom čase mal 37 rokov), že išlo len o ženy „bigotnejšie“ ako ostatné. To, čo si všimol už Marino Niola roku 1996 (Niola 1997: 91), potvrdili moji respondenti, keď povedali, že sú smutní, pretože „duše mŕtvych ostali znovu osamotené“.

Okrem straty priameho vzťahu s kosťami zosnulých, všetci traja moji respondenti si spomínali na pokoj, ktorý ich duchu poskytovala spoločnosť mŕtvych. „Musíme sa báť živých, nie mŕtvych,“ tvrdil muž, kým jedna z respondentiek si pripomínala radostnú a družnú atmosféru, v ktorej sa niesli pondelky, keď cintorín zažíval najväčšie návaly ľudí.

Súčasná dejiny

Viackrát došlo k pokusu znovu otvoriť kostnicu, ale bezproblémový vstup bol umožnený až od mája 2010. Jedna respondentka

¹¹ Plné znenie rozsudku cirkevného súdu v kauze neapolských svätých ohľadom kultu chudobných duší v očistci a príslušný dekrét kardinála Ursiho zverejnil Niola (1997: 138-139).

vyjadrila želanie znovu ju navštevovať a môcť si opäť vybrať lebku, chcela by však tiež „stretávať viac ľudí, ktorí ako ona uctievali duše v očistci“.

V kostole Santa Maria delle Anime del Purgatorio ad Arco sa nepodarilo celkom zabrániť návštevám jeho podzemia, takže kult tam pokračoval, hoci v oslabenejšej a nenápadnejšej podobe, a to až do zemetrasenia v novembri 1980, ktoré čiastočne zasiahlo aj Neapol. Kostol zavreli a opäť otvorili až o 12 rokov neskôr v decembri 1992. 12 rokov nie je príliš dlhý čas na prekonanie ľudovej tradície. Ale kostol bol znovu otvorený ako „pamätihodnosť“, čiže „premenené na múzeum“ s otváracími hodinami pre verejnosť, vstupným a predovšetkým bol podzemný sakrálny priestor „vyčistený“, „osvetlený“ a rovnako ako vo Fontanelle je možná prehliadka so sprievodcom.¹²

Ešte menej radikálne bolo odlúčenie ľudí od kostí mŕtvych v kostole San Pietro ad Aram. Bratia františkáni, ktorých rádu bazilika patrí, nezasiahli hneď roku 1969, ale postupne výklenky s pozostatkami prikrývali drevenými doskami, aby zabránili priamemu kontaktu s kosťami. Napriek tomu ešte dnes vidieť nápisy na doskách obrátené smerom ku kostiam, či presnejšie, k duši chudobného.

V iných neapolských kostoloch, kde sa kult praktizoval do roku 1969, bolo ľahšie ho vykoreniť vďaka koordinovanému postupu farárov. Aj čas urobil svoje.

Záver

Napriek tomu, že neapolský kult chudobných duší v očistci bol javom, ktorý by si zaslúžil väčšiu pozornosť, až do čias jeho najväčšieho rozkvetu trpel takmer úplným nezaujmom zo strany etnografov a antropológov. V posledných rokoch bolo publikovaných niekoľko textov, ale len výnimočne presiahli význam novinového článku.

Kostol Santa Maria delle Anime del Purgatorio ad Arco sa naplno stal súčasťou turistického biznisu, zatiaľ čo cintorín Fontanelle pre organizačné ťažkosti uviazol na mŕtvom bode. Vo veľkých lomoch počuť mnohé jazyky, ale skoro nikdy neapolčinu.

Lebky už nie sú predmetom uctievania, ale témou pre fotografické výstavy a umelecké inštalácie. Najznámejšia sa konala roku 2002, keď nemecká sochárka Rebecca Hornová na Piazza del Plebiscito, hlavnom neapolskom námestí, vystavila 333 lebiek z liatiny osvetlených 77-imi neónovými prstencami. Inštaláciu nazvanú Spiriti di Madreperla [Perleťoví duchovia] viacnásobne kritizovali pre morbidnosť jej námetu.¹³

¹² V prípade niektorých starších osôb, ktoré chcú navštíviť podzemie kostola „zo zvyku“, sa prižmúri oko a nevyžaduje sa od nich vstupné, aktuálne 4 €.

¹³ Vtedajší predseda samosprávneho kraja Antonio Bassolino však vyhlásil, že „každý Neapolčan by si mal adoptovať jednu lebku, hovoriť k nej a nežne ju hladiť“ (D'Antonio, 2002).

Časť obyvateľov Neapola, najmä príslušníci mladších generácií sa primkli k formám ľudovej religiozity, ktoré sa viac podobajú prejavom súčasnej doby, no nemajú nič do činenia s náboženstvom, ako napríklad uctievanie futbalistov alebo spevákov, alebo sa utiekajú k charizmatickým osobnostiam katolíckej cirkvi, akými sú páter Pio z Pietralciny (1887-1968) alebo pápež František (nar. 1936).

Žije ešte veľa starších osôb, ktoré do roku 1969 vytrvalo navštevovali kostnice, kde opatrovali svoju lebku, čiže anonymnú dušu v očistci. Niektorí z nich, v medziach možností, majú ešte túto lebku, starajú sa o ňu a niekedy dokážu odovzdať tento obyčaj niekomu z mladších pokolení. Táto činnosť je však takmer úplne utajená: svet tých, čo praktizujú kult, sa kompletne odcudzil okolitému svetu. Ale miesta, kde bol kult veľmi živý až do konca 60. rokov, sa stali cieľom početných zástupov turistov, intelektuálne aj menej intelektuálne zameraných.

Literatúra

Botti, G. 1990. "Febbri putride e maligne" nell'"anno della fame": l'epidemia napoletana del 1764. In *Sanità e società. Abbruzzi, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Secoli XVII-XX*. Udine: Casamassima, 1990. S. 75-100 (prekl. titulu: "Hnilobné a zhubné horúčky" v "hladovom roku": neapolské epidémie v roku 1764)

Buttà, G. 1883. *Un viaggio da Boccadifalco a Gaeta* (zv. II). Napoli: De Angelis e figlio. 1883. 418 s. (prekl. titulu: Cesta z Boccadifalca do Gaety)

Capasso, B. 1905. *Napoli greco-romana*. Napoli: Società napoletana di storia Patria, 1905. 225 s. (prekl. titulu: Neapol v gréckom a rímskom období)

Carnevale, D. 2008. La riforma delle esequie a Napoli nel decennio francese. *Studi Storici* ISSN: 0039-3037, 2008, roč. 49 č. 2, s. 523-552. (prekl. titulu: Reforma pohrebných obradov v Neapole počas francúzskeho desaťročia).

Civitelli, R. 2012. *Il cimitero delle Fontanelle. Una storia napoletana*. Napoli: Dante & Descartes, 2012. 108 s. ISBN: 978-88-6157-037-5 (prekl. titulu: Cintorín Fontanelle. Neapolský príbeh)

Civitelli, R. 2014. *Il cimitero delle Fontanelle dal secondo dopoguerra al Concilio Vaticano II in alcuni articoli di stampa con il racconto "Purgatorio" di Domenico Rea*. Napoli: Dante & Descartes, 2014. 44 s. (prekl. titulu: Cintorín Fontanelle od druhej svetovej vojny po II. vatikánsky koncil v niektorých článkoch periodík a s poviedkou Očistec od Domenica Reu)

D'Ambra, R. 1845. *Gli odierni campisanti napolitani preceduti da alcune notizie su gli antichi sepolcreti descritti da Raffaele D'Ambra*. Napoli: Stamperia dell'iride, 1845. 50 s. (prekl. titulu:

Dnešné neapolské cintoríny, s úvodnými poznámkami o dávnych pohrebiskách podľa opisu Raffaele D'Ambru)

D'Antonio, D. 2002. *Emozione Plebiscito: 333 teschi*. In: la Repubblica.it, 12 december 2002 [cit. 30. december 2014]. Dostupne na internete:
<<http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2002/12/15/emozione-plebiscito-333-teschi.html?ref=search>> (prekl. titulu: Emócie na Piazza Plebiscito: 333 lebiek)

De Jorio, A. 1835. *Indicazione del più rimarcabile in Napoli e contorni*. Napoli: Stamperia e cartiera del Fibreno, 1835. 162 s. (prekl. titulu: Informácie o najväčších pozoruhodnostiach v Neapole a okolí)

De Matteis, S. 1997. Antropologia storica e simbologia religiosa: Il culto delle anime del purgatorio a Napoli. In *Antropologia delle anime in pena* 2. vyd. Lecce: Argo, 1997. ISBN 88-86211-10-4, s. 19-84 (prekl. titulu: Historická antropológia a náboženské symboly: Neapolský kult chudobných duší v očistci).

De Renzi, S. 1867. *Napoli nell'anno 1656 ovvero documenti della pestilenza che desolò Napoli nell'anno 1656, preceduti dalla storia di quella tremenda sventura*. Napoli: De Pascale, 1867. 400 s. (prekl. titulu: Neapol roku 1656, alebo dokumenty o morovej epidémii, ktorá spustošila Neapol roku 1656, s úvodným prerozprávaním udalostí tohto hrozného nešťastia)

De Simone, R. 2007. *Novelle K 666. Fra Mozart e Napoli*. Torino: Einaudi, 2007. 205 s. ISBN 9788061868532 (prekl. titulu: Poviedky K 666)

Forti Messina, A. L. 1976. Il colera a Napoli nel 1836-1837. Gli aspetti demografici. *Mélanges de l'école française de Rome* ISSN: 0223-5102, 1976, roč. 88, č. 1, s. 310-336. (prekl. titulu: Cholera v Neapole v rokoch 1836-1837. Demografické aspekty).

Licciardo, G. 2008. *I quartieri di Napoli*. Roma: Newton Compton, 2008. 446 s. ISBN 978-88-541-1294-0 (prekl. titulu: Neapolské štvrte)

Nappi, E. 1989. *Aspetti della società e dell'economia napoletana durante la peste del 1656*. Napoli: Edizioni del Banco di Napoli, 1989. 80 s. (prekl. titulu: Spoločenské a hospodárske aspekty v Neapole počas moru roku 1656)

Niola, M. 1997. L'ospite sconosciuto, ovvero il convitto delle anime. In *Antropologia delle anime in pena* 2. vyd. Lecce: Argo, 1997. ISBN 88-86211-10-4, s. 85-125 (prekl. titulu: Neznámy hosť, alebo spoločenstvo duší).

Niola, M. 2003. *Il purgatorio a Napoli*. Roma: Meltemi Editore, 2003. 191 s. ISBN 9788883532627 (prekl. titulu: Očistec v Neapole).

Piedimonte, A. E., & Scognamiglio, A. 2008. *Napoli sotterranea: percorsi tra i misteri della città parallela*. Napoli: Intra Moenia, 2008. 271 s. ISBN 889517853X (prekl. titulu: Podzemný Neapol: putovanie záhadami súbežného mesta).

Sola, L. 1996. *Il Camposanto delle Fontanelle*. Sarno: Edizioni dell'Ippogrifo, 1996. 45 s. (prekl. titulu: Cintorín Fontanelle).

Stanzione, P. 1983. *Giacomo Leopardi: Una tomba vuota a Fuorigrotta*. Giugliano (NA): Centro Studi Alberto Tagliatela, 1983. 31 s. (prekl. titulu: Giacomo Leopardi: prázdny hrob vo Fuorigrotte).

Tognotti, E. 2000. *Il mostro asiatico. Storia del colera in Italia*. Bari: Laterza, 2000. 274 s. ISBN 978842060567 (prekl. titulu: Ázijský netvor. Dejiny cholery v Taliansku).